

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.8.22>

WSPÓŁCZESNE ZASADY TEORETYCZNE I METODOLOGICZNE BADAŃ PAŃSTWO I SPOŁECZEŃSTWO OBYWATELSKIE

Maxim Chkadua

*asystent katedry prawa i administracji publicznej,
ZVO „Uniwersytet Króla Danyły” (Iwano-Frankiwsk, Ukraina)
ORCID ID: 0009-0006-8693-1288
maksym_chkadua@ukr.net*

Adnotacja. W artykule skupiono się na rozważaniach nad teoretycznymi i metodologicznymi aspektami badań nad państwem i społeczeństwem obywatelskim. Badania mają na celu usystematyzowanie kluczowych teorii i koncepcji decydujących o istocie tych formacji społecznych, a także analizę podejść metodologicznych do ich badania. W artykule zbadano wzajemne oddziaływanie i wpływ państwa i społeczeństwa obywatelskiego na kształtowanie się systemu polityczno-prawnego oraz procesy społeczno-kulturowe. Rozważana jest także rola społeczeństwa obywatelskiego w kontekście rozwoju demokracji, koncentrując się na jego wpływie na procesy polityczne i aktywność obywatelską. Analizie poddano współczesne trendy determinujące dynamikę interakcji państwa ze społeczeństwem obywatelskim.

Słowa kluczowe: państwo, społeczeństwo, państwo prawne, społeczeństwo obywatelskie, zasady państwa, zasady społeczeństwa obywatelskiego.

MODERN THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF RESEARCH STATE AND CIVIL SOCIETY

Maxim Chkadua

*Assistant at the Department of Law and Public Administration
IHE “King Danylo University” (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
ORCID ID: 0009-0006-8693-1288
maksym_chkadua@ukr.net*

Abstract. This article focuses on consideration of theoretical and methodological aspects related to the study of the state and civil society. The research aims to systematize the key theories and concepts that determine the essence of these social formations, as well as the analysis of methodological approaches to their study. The article examines the interaction and influence of the state and civil society on the formation of the political-legal system and socio-cultural processes. The role of civil society in the context of democratic development is also considered, focusing on its impact on political processes and civic participation. Modern trends determining the dynamics of interaction between the state and civil society are analyzed.

Key words: state, society, legal state, civil society, principles of the state, principles of civil society.

СУЧАСНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Максим Чкадуа

*асистент кафедри права та публічного управління
ЗВО «Університет Короля Данила»
(Івано-Франківськ, Україна)
ORCID ID: 0009-0006-8693-1288
maksym_chkadua@ukr.net*

Анотація. Дана стаття фокусується на розгляді теоретичних та методологічних аспектів, пов'язаних із дослідженням держави та громадянського суспільства. Дослідження ставить за мету систематизацію ключових теорій та концепцій, що визначають сутність цих соціальних утворень, а також аналіз методологічних підходів до їхнього вивчення. В рамках статті досліджуються взаємодія та вплив держави та громадянського суспільства на формування політико-правової системи та соціокультурних процесів. Також розглядається роль громадянського суспільства в контексті демократичного розвитку, акцентуючи увагу на його впливі на політичні процеси та громадянську участь. Аналізуються сучасні тенденції, що визначають динаміку взаємодії між державою та громадянським суспільством.

Ключові слова: держава, суспільство, правова держава, громадянське суспільство, принципи держави, принципи громадянського суспільства.

Постановка проблеми. Без чіткого розуміння того, що являє собою правова держава, яка уможливило ефективне функціонування інститутів громадянського суспільства, неможливо розв'язання основних завдань щодо її розбудови. Тому важливо з'ясувати зміст цих понять, проаналізувавши сучасні підходи до їх визначення і тлумачення.

Аналіз досліджень і публікацій. Основою проведення даного наукового аналізу є праці К. Байме, М. Головатого, О. Антонюк, В. Фон. Гумбольдта, А. Колодія, А. Мерник, М. Мірошніченка, В. Пасісниченко, П. Рабіновича, С. Рябова, В. Сергєєва, М. Фолі, Ю. Шемшученко та інших.

Мета і завдання дослідження. Мета даної статті полягає в розширенні наукового розуміння та поглибленні знань щодо теоретико-методологічних аспектів, що стосуються держави та громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. В сучасній юридичній науці з-поміж означених понять найбільша увага приділяється державі, що правда, аналітична інтерпретація поняття має місце загалом у позитивістському ключі. Один із найпоширеніших поглядів на державу передбачає розгляд її як поняття у декількох значеннях: субстанційному, як організоване в певні корпорації населення, що функціонує в просторі й часі; атрибутивному, як устрій певних суспільних відносин, офіційний устрій певного суспільства, його оформлення; інституційному, як апарат публічної влади, державно-правових органів, що здійснюють державну владу; міжнародному, як суб'єкт міжнародних відносин, як єдність території, населення і суспільної влади (Мерник, Ярова, 2019).

В іншому дослідженні наводиться дещо подібна думка, і пропонується використовувати поняття «держава» вже у трьох значеннях: 1) державно організованого суспільства; 2) апарату державної влади як єдиного цілого; 3) системи державних органів (Головатий, Антонюк, 2005: 30).

Популярною також у науковій літературі залишається теза щодо розуміння держави в широкому (всесюжної правової, суверенної територіальної організації громадянського суспільства, яка має у своєму розпорядженні публічно-політичну владу та спеціальний апарат управління) та вузькому (механізму здійснення публічно-політичної влади в суспільстві й апарату управління суспільством) значеннях (Мірошніченко, 2010: 20). Останнє, з нашого погляду, так чи інакше зводиться до класичного веберівського визначення держави як політичної насильницької корпорації «адміністративний апарат якої успішно претендує на монополію законного фізичного насильства для забезпечення порядку на певній території» (Мірошніченко, 2010: 314).

У цілому можна погодитися з узагальненим визначенням поняття сучасної держави як політико-правового інституту, «універсальної політичної форми організації суспільства, що характеризується суверенною владою або сукупністю інституцій політичного, адміністративного, воєнного, судового, релігійного й культурного характеру, за допомогою яких здійснюється управління певною територією та населенням, що проживає на ній» (Фолі, Едвардс, 2005: 879). При цьому, звичайно, розуміємо, що така держава, як її загалом тлумачить сучасна юридична наука, існує відносно недовго – почала формуватися лише в добу кризи феодальних відносин, а утвердилася у період абсолютизму та перших буржуазних революцій.

Вітчизняний дослідник А. Колодій наголошує, що зміст поняття «правова держава» розкривається саме через аналіз її основних принципів: верховенства права, поділу влади, реальності законних інтересів людини та громадянина (Колодій, 1998: 45).

Український науковець П. Рабінович стверджує, що «правова держава – це держава, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальне здійснення, охорону й захист основних прав людини». Саме така держава є одним із найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів та уможливило розвиток інститутів громадянського суспільства (Рабінович, 1999: 24).

Поширеним є й таке розуміння її сутності як «держави, що складається з громадян, котрі мають високий рівень правової культури й формують державну владу, яка є демократично-організованою, із апаратом управління, залежним від суспільства, що за допомогою ефективних законів забезпечує реалізацію суверенних прав і свобод громадян» (Колодій, 1999: 64).

До основоположних ознак правової держави правознавці зараховують верховенство права в усіх сферах суспільного життя; відповідальність перед законом як державних органів, так і громадських організацій і громадян; підзвітність державної влади її громадянам; невтручання держави у справи громадянського суспільства; охорона державою невід'ємних природних прав і громадських свобод особи; визнання пріоритетності прав та інтересів особи, непорушність її честі й гідності; рівність закону для всіх і рівність усіх перед законом; взаємну відповідальність держави й особи, правову відповідальність посадових осіб за дії, які вони чинять від імені держави; поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову, їх взаємну урівноваженість і відкритість; незалежність судів і суддів, наявність ефективної системи захисту; наявність ефективних форм контролю за дотриманням законів та інших нормативно-правових актів тощо (Колодій, 1999: 359).

Усвідомлення того, що правова держава є нічим іншим, як формою організації й діяльності державної влади, якій властиві демократичний режим конституційного правління й законності, верховенство права, поділ державної влади та взаємний контроль владних гілок, взаємна відповідальність держави й особи, визнання, гарантування та забезпечення основних прав людини та громадянина, є незаперечним.

Енциклопедичні джерела стверджують, що «Громадянське суспільство – суспільство з розвиненими економічними, політичними, духовними та іншими відносинами і зв'язками, яке взаємодіє з державою та функціонує на засадах демократії і права. Побудова громадянського суспільства є метою суспільного розвитку, засобом всебічного забезпечення інтересів, прав та свобод людини і громадянина» (Шемшученка, 2007: 143).

Для об'єктивного тлумачення поняття «громадянське суспільство» необхідно в історико-правовому ракурсі проаналізувати головні цивілізаційні підстави для його становлення і розвитку.

По-перше, процес переходу від індустріального до постіндустріального суспільства породжує і відповідні соціокультурні, політичні та соціокультурні зміни. Зокрема, зміна природи, складу, стану робітничого класу і, ширше, остаточне стирання єдиної розділової межі в суспільстві – грані класової, яка у XIX ст. досить виразно виявлялася в системі соціальних відносин капіталістичних країн Європи, хоча і не була настільки категорично різкою, як це передбачалося марксистською постановкою питання; заміна головного вододілу мережею різноманітних контактів і конфліктів безлічі соціальних груп, з їх збіжними і незбіжними інтересами. Звідси – утвердження цивілізованої форми вирішення конфліктів між цими групами не через відкриту (і тим паче непримиренну) класову боротьбу, а через консенсус та конкурентне співробітництво різних соціальних сил, що діють у рамках законних процедур, спираючись на законні інститути.

По-друге, енергійний розвиток у цих умовах найрізноманітніших позадержавних суспільних асоціацій, громадянських інституцій та рухів, постійне і помітне зростання їх ролі в житті соціуму.

По-третє, економічна криза і неефективність моделі державного регулювання економіки, що виявилися в нових умовах. Висування на перший план нових ідеологій, заснованих на пріоритеті особистісного начала над загальнодержавним; широке звернення до неоконсервативної моделі, пов'язаної з відмовою від прямого впливу держави на господарське життя, з передаванням значної частини турбот про соціальний захист населення інститутам громадянського суспільства.

По-четверте, поширення переконання у тому, що світ вступає на новий цивілізаційний щабель, який передбачає якісну зміну співвідношення між громадянським суспільством і державою на користь громадянського суспільства, перетворення держави на його найманого службовця, виконавця «суверенної загальної волі», позбавленої репресивних функцій і можливостей. Уважний погляд на ці соціальні чинники дозволяє переконатися у тому, що кожен з них є достатньою підставою для того, аби рахуватися з неминучістю подальшого розвитку і зростання впливу громадянського суспільства (Колодій, 2001: 11).

У сукупності вони створюють міцний фундамент для цього процесу і дозволяють розцінювати його як веління і знамення часу. У той же час розглянуті в поєднанні, вони виявляються чинниками, які є не завжди взаємодоповнюючими, але іноді в чомусь і протистоять один одному, втілюючи різні соціальні тенденції, характерні для сучасної епохи. Так, стикаються один з одним ліберальна і неоконсервативна системи взаємин господарської сфери і держави. В одних випадках стимулом для висунення на перший план ідеї громадянського суспільства є процес переходу від авторитаризму до демократії, в інших – уявлення про сутність і потреби нового цивілізаційного етапу, що вже впритул підступив.

Ця різноманітність чинників, що стимулюють сучасний розвиток громадянського суспільства та апеляцію до нього, на наш погляд, породжує різні форми реального громадянського суспільства, а також, поєднуючись з різними соціальними та ідеологічними позиціями, вона стає джерелом різноманіття підходів до проблеми громадянського суспільства і тлумачень самого поняття.

Узагальнюючи вищезазначені визначення та розуміння громадянського суспільства можна виділити такі його принципи, які разом з тим можуть розглядатися як його ознаки: 1) свобода та ініціативність особистості, що спрямовані на задоволення розумних потреб членів суспільства без шкоди для його загальних інтересів; 2) розвиток суспільних відносин відповідно до фундаментального принципу кантівської філософії, за яким людина завжди повинна розглядатися як мета і ніколи як засіб; 3) ліквідація відчуженості людини, несприйняття людьми соціально-економічних реформ і перетворень, економічних і політичних структур та інститутів; 4) реальне забезпечення здійснення принципу рівних можливостей у політиці, економіці, духовній сфері життя суспільства; 5) постійний захист прав та свобод людини і громадянина, який зумовлює необхідність визнання незалежності громадянського суспільства щодо держави; 6) плюралізм усіх форм власності, серед яких приватна власність в її різних формах посідає домінуюче місце як основа ініціативної, творчої підприємницької та іншої господарської діяльності. Реальне і практичне визнання того факту, що тільки власник може бути дійсно вільною і незалежною щодо держави особою; 7) існування в абсолютній більшості так званого середнього прошарку, який здатний стати повноцінним виробником і споживачем і бути соціальною базою громадянського суспільства. Відсутність поляризації населення на надзвичайно заможних і дуже бідних; 8) плюралізм духовного життя суспільства, в основі якого визнання і реальне забезпечення гуманістичних та демократичних загальнолюдських цінностей; 9) офіційна заборона і практична відсутність з боку держави та інших соціальних суб'єктів жорстокої регламентації і будь-якого втручання в приватне життя членів суспільства; 10) існування і функціонування розвинутої соціальної структури, яка гарантує задоволення різноманітних інтересів різних груп і верств населення; 11) активна участь у всіх сферах суспільного життя недержавних самоврядних людських спільностей (сім'я, корпорація, господарські товариства, громадські організації, професійні, творчі, спортивні, етнічні, конфесійні та інші об'єднання); 12) розвиток ринкових відносин, в яких, відповідно до своєї сутності, беруть участь на рівних засадах суб'єкти всіх форм власності і видів господарської діяльності; 13) визнання і гарантування ідей верховенства Права, що відображається у його поділі на публічне і приватне, теорії розподілу права і закону та визнанні, що право може існувати поза своєю інституційною формою – законодавством (Васильєв, Воднік, Волянська, 2013: 123).

Відомий філософ і соціолог XX ст. Ю. Габермас починає перелік ознак правової держави з принципу народного суверенітету. На його думку, цей принцип сполучає систему права і організацію демократичної правової держави. З теоретичного тлумачення народного суверенітету випливають принципи: всебічного захисту індивідуальних прав; гарантованої незалежної юстиції; законності управління; а також судового

і парламентського контролю над адміністративною діяльністю; відокремлення держави від суспільства, покликано перешкодити перетворенню соціальної влади на владу адміністративну (Раїтіна, 1995: 198).

Приймаючи до уваги усе вищевикладене, погодимось із дослідником В. Сергеевим у тому, що громадянське суспільство – це об'єднання вільних індивідів і асоціацій громадян, що сформовані добровільно для забезпечення свободи та ініціативності особистості, прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, задоволення інших загальних інтересів і яке завдяки приватній власності в економічній сфері, демократії у політичній, плюралізму у духовній, справедливості у правовій зумовлює існування в абсолютній більшості так званого середнього прошарку, який здатен підпорядкувати громадянському суспільству демократичну, правову, соціальну державу (Сергєєв, 2011: 12).

Однією з особливостей концепту громадянського суспільства є неоднозначність його наукового трактування. Як правило, визнається, що основу громадянського суспільства створює сфера самовияву вільних індивідів, асоціацій та організацій громадян, які добровільно сформувалися і захищені законом від втручання органів державної влади (Семків, 1993: 277).

Разом з цим, можна виокремити і «максималістський» (Дж. Кін, У. Салліван, Ч. Тейлор, Е. Шілз та ін.) та «генералістичний» (Е. Геллнер, В. Перез-Діаз та ін.) підходи, прихильники яких розуміють громадянське суспільство ширше, як систему, до якої належать і політичні партії, і ринкові інститути, і навіть «обмежена та підконтрольна держава» (Пасісниченко, 2010: 48-49). Теоретично демократію можна уявити і без складової громадянського суспільства – достатньою ознакою може бути, наприклад, наявність інституту вільних виборів та політичних партій. З іншого боку, як зазначає К. Байме, громадянське суспільство має значущість як явище, яке не замикається на себе і фокусується на політичному процесі демократії (Байме, 2008: 299).

Характеризуючи феномен громадянського суспільства у його співвідношенні із феноменом держави слід акцентувати, що поняття «громадянське суспільство» в процесі еволюції зазнає безліч змін, в різних типах соціуму воно набуває специфічних рис, чим і пояснюється різноманіття підходів до розуміння його сутності. У науковій літературі найчастіше його розглядають: як рівень розвитку суспільства в цілому; як певну сферу недержавних зв'язків та інститутів; як стан культури чи свідомості громадян. Громадянське суспільство являє собою сукупність соціальних зв'язків та інститутів, що діють в демократичному суспільстві в рамках правового поля незалежно від держави, але взаємодіючих з ним.

Функціональний підхід до громадянського суспільства часто визначає його через функцію постійної опозиції до влади, або як певну замкнену систему, що спрямована лише на забезпечення своєї власної життєдіяльності та репродукції. Така система, мовляв, є самодостатньою і нібито може існувати незалежно від наявних у країні суспільних відносин. Спробуємо піти від зворотного. За умов тривимірності соціального простору (про що мова піде далі) існування індивіда відбувається в трьох площинах: у межах родини, громадянського суспільства та держави. Функції традиційного суспільства, родини полягають у забезпеченні приватного життя людини. Це сфера міжособистісних стосунків, побудованих на основі родинних зв'язків, кровної залежності. Функції держави полягають в узагальненні різнорідних суспільних інтересів, витворенні єдиного, загальносуспільного інтересу і збереженні таким чином цілісності суспільства. Шляхом узагальнення різнорідних суспільних інтересів відбувається забезпечення цілісного існування суспільства. Таким чином, функції громадянського суспільства можна визначити, як: формування кількох групових інтересів із множини розрізнених індивідуальних, презентація цих інтересів перед державою. Тобто через узагальнення розрізнених суспільних інтересів – до забезпечення існування окремого громадянина. В цю загальну формулу вписуються окремі функції, як от: соціалізація особи, формування групових інтересів та їх просування через асоціації та їх діяльність, забезпечення суспільної активності громадян через залучення до діяльності асоціацій, створення умов для такої активності через відстоювання громадянських прав та свобод і обмеження таким чином втручання держави (Рабінович, 1994: 183).

Так, ще В. Фон Гумбольдт у своїй праці виділив три основні відмінності між громадянським суспільством та державою. По-перше, – відмінність самому формуванню державних інститутів та громадянських організацій (для перших характерним є їх становлення волею владних суб'єктів, безпосередньо державою, для других – формування відбувається добровільно, за їх бажаннями та інтересами та можуть об'єднуватися у різні асоціації); по-друге, – держава видає та приймає позитивне право, а громадянське суспільство існує на основі природного і загального права. Третя відмінність полягає в тому, що людина одночасно може існувати як в державі, так і в громадянському суспільстві (Гумбольдт В. Фон, 1985: 46).

Висновки. Таким чином, держава та громадянське суспільство доповнюють один одного. І якщо держава функціонує на основі механізмів управління, а громадянське суспільство – самоорганізації, але разом вони виконують необхідну функцію механізмів адаптації політико-правової системи суспільства.

Список використаних джерел:

1. Байме К. Політичні теорії сучасності. Пер. з нім. М. Култаєвої та М. Бойченка. Київ : Стило, 2008. 396 с.
2. Васильєв Г.Ю., Воднік В.Д., Волянська О.В. та ін. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку. Харків : Право, 2013. 536 с.
3. Великий енциклопедичний юридичний словник. За редакцією акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 992 с.
4. Головатий М.Ф. Антонюк О.В. Політологічний словник : навч. посіб. К. : МАУП. 2005. 792 с.
5. Гумбольдт У. Фон. Досвід встановлення меж діяльності держави. Мова та філософія культури. Київ : Прогрес, 1985. 451 с.

6. Колодій А. Исторична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу). *Незалежний культурологічний часопис*. 2001. № 21. С. 8–14.
7. Колодій А. Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей. Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. 384 с.
8. Колодій А.М. Принципи права України. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
9. Мерник А.М., Ярова А.С. Поняття держава та державність: зміст та співвідношення (історико-правовий аспект). *Електронне наукове фахове видання "Юридичний науковий електронний журнал"*. 2019. № 3. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2019/5.pdf.
10. Мірошніченко М.І. Теоретичні і методологічні засади генезису правової системи України: монографія. К.: Ун-т "Україна". 2010. 367 с.
11. Пасісниченко В. Громадянське суспільство: сучасні дебати та їх соціологічні імплікації. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. 2010. Вип. 16. С. 45–49.
12. Політологія. За заг. ред. О.І. Семківа. Львів : Світ, 1993. 576 с.
13. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Київ, 1994. 236 с.
14. Раятіна М.Ю. Сучасна соціологічна теорія: Бурдьє, Гідденс, Хабермас. Київ. 1995. 679 с.
15. Рябов С.С. Громадянське суспільство, політична культура та перспектива демократії. *Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть* : зб. наук. пр. Київ. : Вид. дім «KM Academia», 2001. С. 183–185.
16. Сергеев В.С. Політичні мережі як форма взаємодії держави та громадянського суспільства (теоретико-методологічний аналіз): автореф. дис. д-ра політ. наук. Дніпропетровськ: Дніпропетр. нац. університет ім. О. Гончара. 2011. 32 с.
17. Фолі М., Едвардс Б. Парадокс громадянського суспільства. *Демократія* : антологія. Київ : Смолоскип, 2005. 37 с.

References:

1. Baime, K. (2008). *Politychni teorii suchasnosti* [Political theories of modernity]. Per. z nim. M. Kul'taievoi ta M. Boichenka. Kyiv: Stylos, 396 p.
2. Vasyliiev, H.Iu., Vodnik, V.D., Volianska, O.V. ta in. (2013). *Hromadianske suspilstvo: politychni ta sotsialno-pravovi problemy rozvytku* [Civil society: political and socio-legal development problems]. Kharkiv : Pravo, 536 p.
3. Shemshuchenko, Yu.S. (red). (2007). *Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk* [Large encyclopedic legal dictionary]. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Iurydychna dumka», 992 p.
4. Holovaty, M.F. Antoniuk, O.V. (2005). *Politolohichnyi slovnyk* [Political dictionary]: navch. posib. K. : MAUP. 792 p.
5. Humboldt, U. (1985). *Dosvid vstanovlennia mezh diialnosti derzhavy. Mova ta filosofia kultury* [The experience of setting the limits of state activity. Language and philosophy of culture]. Kyiv : Prohres, 451 p.
6. Kolodii, A. (2001). *Istorychna evoliutsiia hromadianskoho suspilstva ta uiaвлен pro noho (formuvannia idealu)* [Historical evolution of civil society and ideas about it (formation of the ideal)]. *Nezaleznyi kulturolohichni chasopys*. № 21. pp. 8–14.
7. Kolodii, A. (1999). *Kontseptsiiia hromadianskoho suspilstva: problema uzghodzhnosti teoretychnykh pidkhodiv ta empyrychnykh modelei* [The concept of civil society: the problem of consistency of theoretical approaches and empirical models]. Lviv : Lvivskiy natsionalnyi universytet im. I. Franka, 384 p.
8. Kolodii, A.M. (1998). *Pryntsy py prava Ukrainy* [Principles of Ukrainian law]. Kyiv : Yurinkom Inter, 208 p.
9. Mernyk, A.M., Yarova, A.S. (2019). *Poniattia derzhava ta derzhavnist: zmist ta spivvidnoshennia (istoryko-pravovy aspekt)* [Concepts of state and statehood: meaning and relationship (historical and legal aspect)]. *Elektronne naukovе fakhove vydannia "Iurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal"*. № 3. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2019/5.pdf.
10. Miroshnychenko, M.I. (2010). *Teoretychni i metodolohichni zasady henezysu pravovoi systemy Ukrainy* [Theoretical and methodological foundations of the genesis of the legal system of Ukraine]: monohrafiia. K.: Un-t "Ukraina". 367 p.
11. Pasisnychenko, V. (2010). *Hromadianske suspilstvo: suchasni debaty ta yikh sotsiolohichni implikatsii* [Civil society: modern debates and their sociological implications]. *Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiolohichnoho analizu suchasnoho suspilstva*. Vyp. 16. pp. 45-49
12. Semkiv, O.I. (red.). (1993). *Politolohiia* [Political science]. Lviv : Svit, 576 p.
13. Rabinovych, P.M. (1994). *Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy* [Basics of the general theory of law and the state: a study guide]: navchalnyi posibnyk. Kyiv, 236 p.
14. Raitina, M.Iu. (1995). *Suchasna sotsiolohichna teoriia: Burdie, Hiddens, Khabermas* [Modern sociological theory: Bourdieu, Giddens, Habermas]. Kyiv. 679 p.
15. Riabov, S.S. (2001). *Hromadianske suspilstvo, politychna kultura ta perspektyva demokratii. Zminy u svidomosti ukraïnskoho suspilstva na zlami tysiacholit* [Civil society, political culture and the perspective of democracy]: zb. nauk. pr. Kyiv: Vyd. dim «KM Academia», 2001. pp. 183–185.
16. Serhieiev, V.S. *Politychni merezhi yak forma vzaiemodii derzhavy ta hromadianskoho suspilstva (teoretyko-metodolohichni analiz)* [Political networks as a form of interaction between the state and civil society (theoretical and methodological analysis)]: avtoref. dys. d-ra polit. nauk. Dnipropetrovsk: Dnipropetr. nats. universytet im. O. Honchara. 2011. 32 p.
17. Foli, M., Edvards, B. (2005). *Paradoks hromadianskoho suspilstva* [Paradox of civil society. Democracy: an anthology]. *Demokratiia* : antolohiia. Kyiv : Smoloskyp, 37 p.